

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО
МОВОЗНАВСТВА**

УДК 811. 161. 2'373, 611

**ПРОБЛЕМИ МІЖЧАСТИНОМОВНОЇ ОМОНІМІЇ
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ**

Наталія Глібчук, Уляна Добосевич

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра української мови,
вул. Університетська, 1/234, 79602 Львів, Україна,
тел.: (00380 322) 96 47 17*

У статті в теоретичному, практичному і методичному аспектах розглянуто явище міжчастиномовної омонімії, розкрито механізм утворення таких мовних одиниць, подано класифікацію міжчастиномовних омонімів за шляхами виникнення, описано такі слова, які з'явилися в процесі морфолого-синтаксичного способу (конверсії), проаналізовано міжчастиномовні омоніми, що виникли в результаті субстантивзації.

Ключові слова: міжчастиномовна омонімія, морфолого-синтаксичний спосіб творення, конверсія, субстантивация.

Свідоме і глибоке оволодіння морфологічною структурою сучасної української літературної мови є важливим чинником ґрунтовної, комплексної підготовки філолога-україніста, вчителя-словесника. Воно можливе лише тоді, коли майбутній фахівець отримає глибокі теоретичні знання з морфології, а також зуміє застосувати їх на практиці. Це не завжди просто, адже мовні одиниці перебувають у складних системних зв'язках і відношеннях. Багато методистів у різні часи намагались вирішити проблему, як навчити учнів, студентів виявляти головні закономірності морфологічної системи української мови. Серед них – талановитий педагог М. Шкільник. На його думку, “найбільш поширеним під час вивчення морфології є завдання на розрізнення частин мови за їх лексико-граматичним значенням і сукупністю граматичних ознак” [38, с. 23]. Справді, інколи нелегко визначити частиномовну належність слова, а тим більше тоді, коли маємо справу з однозвучними мовними одиницями, які належать до різних лексико-граматичних класів, тобто з міжчастиномовними омонімами.

Явище омонімії в лінгвістичній літературі ніколи не трактувалося однозначно, саме тому воно не втрачає своєї актуальності, а отже, і зацікавленень мовознавців.

Хоча проблема омонімії постала вже давно, проте досить тривалий період розвитку лінгвістики омонімія розглядається тільки на основі лексем. Граматичну омонімію почали студіювати лише впродовж кількох останніх десятиріч.

Явище граматичної омонімії вивчали такі зарубіжні мовознавці, як Л. Алегзандер [39], Д. Бомонт [41], Дж. Іствуд [42], М. Блох [2], М. Ганшина [6], І. Іванова [16], Ф. Маулер [28], Л. Малаховський [27] та ін.

В україністиці омонімія була і є об'єктом зацікавлень лінгвістів, однак абсолютна більшість науковців – Л. Лисиченко [26], Г. Муқан [29], Л. Полюга [31], М. Муравицька [30], М. Кочерган [22], О. Демська [11] – аналізує й описує саме лексичну омонімію. При цьому з особливою увагою висвітлюють питання розмежування омонімії та полісемії.

Проблеми граматичної омонімії в українській мові розглядають Л. Кіцила [19], О. Кушлик [24], І. Данилюк [10], О. Шипнівська [37], Н. Борисенко [3].

На думку О. О. Тараненка, граматичні омоніми поділяються на кілька видів: міжчастиномовні, морфологічні (омоформи), синтаксичні [34, с. 402]. “Міжчастиномовні омоніми – слова або їхні окремі граматичні форми (омоформи), що, зберігаючи семантичні зв'язки на рівні лексичних значень (оскільки це однокореневі слова), набули різних граматично-категоріальних значень” [34, с. 402].

У практичному курсі морфології сучасної української мови явища міжчастиномовної омонімії часто стають предметом жвавих дискусій студентів, адже визначення частиномовного статусу багатьох слів викликає неабиякі труднощі. Тлумачні словники української мови не завжди допомагають вирішити проблемні питання, оскільки в них простежуються розбіжності в описі явищ омонімії та полісемії. Іноді ті самі звукові комплекси в одному словнику кваліфіковано як омоніми, а в іншому – як окремі значення полісемійної одиниці. Такий різнобій зумовлений відсутністю об'єктивних критеріїв визначення міжчастиномовних омонімів, що виникають шляхом переходу слів з одного лексико-граматичного класу до іншого, складністю процесу зміни або втрати словом, що трансформується, сукупності лексико-семантичних, морфологічних і синтаксичних ознак, властивих йому до початку процесу переходу, і набуття семантико-граматичних властивостей тієї частини мови, до якої переходить слово.

Отже, на наш погляд, в теоретичному, практичному і методичному аспектах важливо описати явище міжчастиномовної омонімії, розкрити процеси утворення таких мовних одиниць. Перший етап передбачає виявлення міжчастиномовних омонімів (МО) та укладення їх реєстру на базі “Словника української мови” із врахуванням особливостей їх функціонування у контексті сучасної української мови. Однак лише на основі цієї фундаментальної лексикографічної праці простежити процеси міжчастиномовної омонімії на сучасному етапі розвитку мови неможливо, адже у цьому словнику аналізовані одиниці подаються по-різному: то в окремих словникових статтях, то як значення полісемійних слів. Наприклад:

ВДОВЖ (УДОВЖ). 1. *присл.* У довжину, по довжині чого-небудь. 2. *прим.*, з *род. в.* Уживається при вказівці на розміщення кого-, чого-небудь, на спрямованість дії по довжині чогось [33: I, 312].

УЗДОВЖ¹ (ВЗДОВЖ), *присл.* У довжину, у напрямку по довжині.

УЗДОВЖ² (ВЗДОВЖ), *прим.*, з *род. в.* Уживається при вказівці на рух або розміщення кого-, чого-небудь, на спрямованість дії по довжині чогось [33, т. X, с. 406].

Це свідчить про те, що фіксація мовних змін у лексикографічних працях є відносною, тому що “процеси міжчастиномовної транспозиції щодо завершення належать до явищ діахронічного плану, хоча початкові його етапи охоплюють синхронний зріз” [10, с. 5]. Слова **вглиб**, **внизу**, **всередину** та ін. у “Словнику української мови” подано тільки як прислівники, хоча їх прийменниковий статус не викликає сумнівів. Це підтверджує “Словник українських прийменників” [17]. У цьому переконують і численні контексти, які показують, що подані слова регулярно піддаються

процесам препозитивації, тобто набувають категоріального значення прийменника: 1. *Вернувшись **вглиб** камери, він там мовчки щось понишпорив, а тоді приніс і дав Андрієві три мотузяних лапті* (Іван Багряний). 2. *Увійшовши до хати, я тихо підкрався до страшного суду і почав пильно, якось зовсім по-новому розглядати пекельні кари, змальовані **внизу** картини* (О. Довженко). Опрацьовуючи зі студентами подібний матеріал, маємо змогу не лише констатувати факт переходу з однієї частини мови в іншу, але й продемонструвати складніші випадки, що потребують коментарів. У такий спосіб створюємо проблемну ситуацію, а це, у свою чергу, стимулює зацікавлення майбутніх фахівців, призводить до дискусій, отже, активізує студентську аудиторію до виявлення, аналізу, а згодом узагальнення певних закономірностей.

Наступним кроком є осмислення внутрішнього механізму виникання МО. Це, безперечно, складний багатоаспектний процес. Одна із проблем полягає в тому, як інтерпретувати зміну граматичного (частиномовного) статусу слова у зв'язку з його лексичним значенням. На думку В. Горпинича, “граматичною основою перехідних явищ у системі частин мови є зміна синтаксичної функції слова, яка спричиняє зміну категоріального і відповідно лексичного значення слова, що формує в ньому нові особливості морфологічних ознак” [8, с. 311]. У цьому контексті найскладніше аналізувати випадки транспозиції частин мови із самостійних (повнозначних) у службові (неповнозначні) і навпаки. Якщо дотримуватися традиційного погляду на самостійні частини мови як такі, що “співвідносяться з поняттями”, і несамостійні, які “є фактично некореневими вільними морфемами, що використовуються переважно для вираження синтаксичних відношень у реченні” [34, с. 723], то постає питання, що відбувається у процесі переходу із однієї частини мови в іншу із такими мовними одиницями, які є носіями певного лексичного значення. Повернімося до препозитивації прислівників:

ВГЛИБ¹. Прислівник. У глибину, в середину чогось. 1. *Колись життя йшло **вглиб** і назад, колись мертві не вмирили, колись чоловік достосовувався до того, що плине з минулими, що мовили і робили діди й прадіди. Тепер для тебе живі – мертві, якщо не бачиш їх, не залежиши від них, а навпаки: це вони залежать од тебе* (П. Загребельний, “Диво”). 2. *Позад нього дрімав у кутку Степан Степанович, довговидий чоловік з маленькими, загнаними **вглиб** очима* (Ю. Мушкетик, “Біла тінь”).

ВГЛИБ². Прийменник. У поєднанні з родовим відмінком іменника, числівника, займенника вказує на просторові відношення. 1. *Чтець зупинився, вкруг стала мовчанка. Кожний мимохоть глянув **вглиб** своєї істоти, – монахи сягали мовчки до мис і ломили хліб* (К. Гриневичева, “Шоломи в сонці”). 2. *Вернувшись **вглиб** камери, він там мовчки щось понишпорив, а тоді приніс і дав Андрієві три мотузяних лапті* (Іван Багряний, “Сад Гетсиманський”).

Хоча ці слова належать до різних частин мови (прислівник – прийменник) і мають різні загальночастиномовні (категоріальні) значення (прислівник – адвербіальність, а прийменник – релятивність), в обох випадках проявляється спільність семи, яка вказує на простір. А це, в свою чергу, ще раз підтверджує погляди І. Кучеренка про наявність лексичного значення у похідних прийменників [25, с. 54]. При аналізі таких явищ (який доречно здійснювати на завершальному етапі вивчення морфології) у студентів виникає запитання, чи у процесі препозитивації прийменник (похідне слово) зберігає лексичне значення прислівника.

Отже, граматична омонімія належить до явищ, при аналізі яких неможливо не враховувати лексичного значення слова. У зв'язку із переходом слів із однієї частини мови в іншу постає ще одна проблема – розмежування омонімії та полісемії на рівні лексем. У деяких теоретичних працях це питання мовознавці взагалі обминають:

омоніми визначають як “різні слова”, хоча жодного механізму для того, щоб розмежувати різні слова від різних значень одного і того ж слова, не пропонують (В. Виноградов, А. Реформатський, О.Ахманова, Ю. Маслов). Ці погляди ґрунтуються на тезі О. Потебні, який, маючи на увазі омоніми, говорив, що “різні слова можуть мати одні і ті ж звуки” [32, с. 4].

Багато вчених приходять до висновку, що суттєвих відмінностей між омонімією і полісемією немає. Так, Г. Пауль вважає і омонімію, і полісемію одним мовним явищем – багатозначністю [43, с. 291-307]. Дехто розглядає омонімію як різновид полісемії [40, с. 26]. Інші автори вважають усі випадки багатозначності омонімією [36, с. 106]. М. Кочерган об’єднує омонімію і полісемію одним поняттям неоднозначності [22, с. 54]. Л. Малаховський стверджує, що “омонімія і полісемія – поняття різні. Але не можна не визнати й того, що ці поняття мають спільну ознаку – відмінність значення при тотожності форми. Це дозволяє об’єднати їх у більш широке поняття неоднозначності” [27, с. 43].

Не ставимо собі за мету розмежувати омонімію та полісемію на рівні міжчастиномовних омонімів. На наш погляд, їх варто розглядати у площині широкого поняття неоднозначності, адже “межа між омонімією і полісемією нестійка, вона весь час порушується” [27, с. 44].

Дослідник Ф. Маулер характеризує сутність цього явища таким чином: омонімія (йдеться як про лексичну, так і про граматичну омонімію) “реалізується у рамках асиметрії, що виявляється в надзвичайно поширеній відсутності однозначної відповідності між планом вираження і планом змісту..., її [асиметрію]... можна назвати невід’ємною, внутрішньо притаманною властивістю природних мов” [28, с. 21]. Наші спостереження підтверджують цю думку.

На лексичному рівні досліджувані слова не завжди є омонімами, часто їх об’єднують полісемійні відношення, при цьому на граматичному рівні вони належать до різних частин мови, тому виступають міжчастиномовними омонімами.

Спорадично трапляються випадки, коли лексичне значення стає визначальним критерієм у процесі добору і розрізнення граматичних омонімів. Яскравим прикладом цього є такі омонімні пари:

ГУЛІ¹. Іменник. *Мн.* Голуби. Змінюється за відмінками. 1. *Люлі, люлі, прилетіли гулі та й сіли на люлі* (нар. тв.). 2. *Ой люлі, ой люлі, налетіли гулі. Сіли на воротах в червоних чоботях. Сіли та й раденькі, що спить мій маленький, що спить і не чує, де гуля ночує* (М.Сингаївський, “Колискова”).

ГУЛІ². Вигук. Уживається для кликання голубів. *Дружина вважає її горлицею, тому щоранку, виносячи порцію пластівців на балкон, кличе: “Гулі-гулі-гулі”. На цей пароль, якщо вірити дружині, і справді прилітає горлиця. Зі мною все відбувається по-іншому. Мабуть, орнітолог із мене поганий. Звичайно, я неодноразово пробував, відчинивши вікно, промовляти щось на зразок: “А гулі, а гулі”. Але жодного разу ніхто, ніде...* (Ю. Іздрик, “А гулі”).

Наведена вище пара міжчастиномовних омонімів (іменник – вигук) має спільне походження від звуконаслідування [14, т. I, с. 616].

ГУЛІ³. Іменник. *Мн.* Веселе, з розвагами, танцями проведення часу. 1. *З вечора допізна гасемо по всіх кутках села, де під будь-яке свято танці, гулі, де земля двигтить та куриться від гопаків та польок* (О. Гончар, “Твоя зоря”). 2. *Вірунька, яку Катратий однією з перших вианував своїми запросинами, чогось нерви свої показала: чоловік у неї, мовляв, відомо ж бо де і без нього вона не збирається гулі справляти* (О. Гончар, “Собор”). 3. *І гулі мені припини, моду яку взяв, чортова погань!* (Г. Гютюнник, “Вир”).

ГУЛІ⁴. Дієслово. Те саме, що **гуляти**. *Малята, зараз підемо гулі* (усне мовл.).

Мовні одиниці другої пари мають спільне походження від дієслова **гуляти** [14, т. I, с. 617]. Ці та подібні приклади переконують, що при аналізі міжчастиномовних омонімів необхідно брати до уваги лексичне значення слів, а також їх етимологію.

Найчастіше відношеннями граматичної омонімії пов'язані два словесні знаки (омопара), наприклад:

АДЖЕ¹. Частка. Уживається на початку речення для підсилення висловлюваної думки. Можна замінити словами **таж**, **тож**; у сполученні з **ж** уживається як стверджувальна частка при відповідях. Можна замінити словами **так**, **авжеж**, **звичайно**. – *Ну, що ж ви, браття, злякались? Адже ви не раз дивилися смерті у вічі. А я не смерть... Я Андрій* (Іван Багряний, “Сад Гетсиманський”).

АДЖЕ². Сполучник. Поєднує підрядне речення причини з головним. Можна замінити сполучниками **тому що**, **бо**. *При кожній нагоді Інна уточнювала, що пісня належить не тільки їй, адже мелодію допомагали підбирати дівчата, на нотний папір вона переносилась за участю знайомих викладачів музичної школи, – завдяки цим гуртовим зусиллям пісня вийшла на сцену, в життя* (О. Гончар, “Берег любові”).

Рідше трапляються ряди з трьох слів:

БА¹. Вигук. Розм. Уживається для вираження здивування, здогаду і т. ін.; значенням близький до **дивись**. 1. – *Га, моста треба! – гукнув хтось із лави. – Ба, й як треба! – прокричало кілька твердих голосів і тиша* (К. Григоровичева, “Шоломи в сонці”). 2. *Що ж дивного в тім, коли вони ще раз прийдуть... От я їх вже бачу. Ба, ба! Як вас багато...* (М. Коцюбинський, “Intermezzo”).

БА². Частка. 1. Уживається для вираження заперечення сподіваної дії, причому далі, як правило, розкриваються причини неможливості її виконання. *Проминули гімназійні літа, збігли непомітно й університетські – прийшла пора здійснити мрії, знайти ту живу, розумну працю. Та ба! Не завжди так складається, як сподівається* (М. Коцюбинський, “Для загального добра”). 2. Уживається при відповідях для посилення заперечення. – *Хоч ти, дівко, й гостра на язик, а все-таки дурна. Понімаєш? – Ба ні, не понімаю* (В. Винниченко, “Голота”).

БА³. Сполучник. 1. Уживається для приєднання речень, що уточнюють зміст попередніх, можна замінити словами **та й**. *Смеркає... ба й ніч уже спустилась у долину з птьмою, з вожістю, з глибоким зоряним небом* (М. Коцюбинський, “На крилах пісні”). 2. Приєднує речення з протилежним значенням, можна замінити словом **але**. *Але ж ФСБ не спить і засипає Інтернет безглуздими вигадками про те, що поляки начебто зганяли українців з тротуарів, як якесь бидло. Цікаво, що такого сенсаційного факту не зафіксував жоден із тогочасних авторів мемуарів, ба більше, не зафіксували його і численні гості з України та Радянської України* (Ю. Винничук, “Свистуни Шустера”).

Відношеннями міжчастиномовної омонімії можуть бути пов'язані і чотири словесні знаки:

А¹. Сполучник. Поєднує частини складносурядного речення, члени речення, а також наступне речення, яке доповнює висловлену думку. *Куріють вигаслі багаття, собаки виють до зірок, а в річці місяць, мов латаття, доріс до повні і розмок* (В. Стус, “Куріють вигаслі багаття...”).

А². Вигук. Виражає почуття здогаду, здивування, досади, погрози, переляку, відчаю, болю тощо (*нерідко вимовляється подовжено: а-а!*). *Рука Кирила лежала в чужій руці, і дружнє тепло пестило збоку, але він чув якусь нехтіть. А! Знову газети... і ті розмови... знов чорний привид, що потребує, як жертви, крові і сил* (М. Коцюбинський, “В дорозі”).

А³. Частка. 1. Спонукальна. Уживається на початку речень для підсилення їх семантики, а також при присудках, що виражають заклик, наказ виконувати дію. [М а в к а І:] *Він має, може, двадцять літ.* [М а в к а П:] *А як цвіте! Як маків цвіт!* (Олександр Олесь, “Ніч на полонині”). 2. Питальна, *рідко*. Уживається в кінці питальних речень і виражає спонукування до відповіді – *Почастуєш? А?* – *засміялась Софійка* (В.Винниченко, “Голота”).

А⁴. Іменник. *І в цьому новому “а” почулося щось таке холодне, жорстоке і бездушне, чого я ніколи не забуду* (О. Довженко, “Щоденник”).

Варто підкреслити, що міжчастиномовні омоніми описуємо на синхронному зрізі, а тому в омонімії ряди можуть об’єднуватися як слова, етимологічно споріднені, так і абсолютно різні за походженням:

І (Й)¹. Сполучник. Єднальний. Поєднує однорідні члени речення і частини складносурядного речення. У контексті можна замінити сполучником **та**. *Він давно не мав спокою, і невідомо було, чи колись його матиме. Може, тому малював так, тому в його картинах були і гіркота, і відчай, і тонкий ліризм, і кипуча пристрасть, й інколи страшне відчайдушність, самогубна безвихідь, кінець, за яким або новий початок, або ніщо* (Ю.Покальчук, “Блакитне сонце”).

І (Й)². Частка. Уживається у функції підсилення для підкреслення значення слова, перед яким стоїть. У контексті можна замінити частками **же, навіть, теж, ще, вже**. *...А часом увечері я б і тобі скидав на землю по золотому яечку, щоб ти собі знала, що й на місяці, аж там, угорі, я тебе люблю і не скачу, а лиш повіваю на гречку...* (І. Малкович, “Місячний кант”).

І (Й)³. Вигук. Виражає подив, розчарування, нехіль, сумнів. – *Про мене, в мене обід готовий, ще й пироги свіжих наготувала доконче задля Ликерії Петрівни, бо я знаю, що ви любите пироги і вмієте їх готувати. – І! де вже вмію! Колись, може, вміла, а тепер, може, й забула* (І. Нечуй-Левицький, “Хмари”).

Ресстрові слова з індексами 1 та 2 мають спільне походження, а з індексом 3 – відмінне, що засвідчує “Етимологічний словник української мови” [14, т. II, с. 287].

Опираючись на фактичний матеріал, подаємо класифікацію міжчастиномовних омонімів за шляхами виникнення:

1. **МО**, які з’явилися в процесі морфолого-синтаксичного способу творення (конверсії). Наприклад:

ВОНО¹. Займенник. Особовий. У формі 3-ої особи однини середнього роду. 1. Уживається на позначення предмета мовлення, вираженого іменником середнього роду однини в попередньому реченні або після цього займенника. *Вже почалось, мабуть, майбутнє. Оце, либонь, вже почалось... Не забувайте незабутнє, воно вже інеш взялось!* (Л. Костенко, “Вже почалось, мабуть, майбутнє...”). 2. Розм. Уживається в значенні вказівного займенника **це**. *Я пішов у гастроном і купив торт та пляшку шампанського. Піднімався ліфтом, не міг нічого пояснити собі. Мені здалося: я прийшов сюди лише од свідомості того, що мене ніхто не чекає. Воно й справді було так, але не зовсім* (Ю.Мушкетик, “Обвал”). 3. Розм. Уживається в значенні займенників **він, вона** з відтінком пестливості або зневажливості. *Ще від землі воно не відросло, не виповзло із мокрих шмат, а мати іграшку йому – ах, майже справжній автомат. І полум’ям воно січе, стріляє в материні груди – і мертвим молоком живе й росте малий невинний кат!* (Д. Павличко, “Рубаї”).

ВОНО². Частка. Підсилювальна. Не має вказівного значення, не виступає членом речення. 1. *Розпочав я сто робіт, сто та ще й одне начало. Глянути не встиг на світ, а воно й смеркати стало* (Д. Павличко, “Розпочав я сто робіт”). 2. *Двадцять снігів*

стануло відтоді, коли востаннє танцював на запорозькому базарищі. Забув, як **воно** ї ноги ходять у танці (Ю. Мушкетик, “Яса”).

2. **МО**, що вступають в омонімії зв'язки лише у певній граматичній формі (омоформи). Наприклад:

ВЛАСНЕ¹. Прикметник. Форма середнього роду від прикметника **власний**. 1. Належний кому-, чому-небудь за правом власності. *Принесли тестамент, складений заздалегідь, одразу по поверненні з Москви, в ньому Скоропадський заповідав оружині та дітям своє власне майно, публікував військовий скарб, а також що кому лишає після себе; в тім тестаменті просив царя утвердити гетьманом Павла Полуботка* (Ю. Мушкетик, “Гетьманський скарб”). 2. Свій, особистий. *Лиш власне ймення, прізвище й дві дати на камені – все це, що будеш мати в своєму розпорядженні колись, щоб зрячому про себе нагадати* (Д. Павличко, “Рубаї”).

ВЛАСНЕ². Прислівник. Уживається окремо або зі словом **кажучи** для уточнення чого-небудь; **по суті**. Відокремлюється комою. Виступає вставним словом. 1. *Всі сиділи. Жінки ждали, що буде далі, поет вичікував подальших дій Отави, інженер і лікар мовчали. Не пробували втихомирити поета, заступитися за Отаву, власне, й не за нього, а за цілість свого товариства, яке ось так безглуздо, безпричинно розвалювалося тільки через те, що один з них раптом перестав розуміти жарти* (П. Загребельний, “Диво”). 2. *Власне кажучи, весни ще не було. Суха ковила ще стояла міцно* (Ю. Яновський, “Чотири шаблі”).

ВЛАСНЕ³. Частка. Уживається для того, щоб підкреслити роль кого-небудь або значення чогось; **саме, якраз**. 1. *І хотів знати Спас, що власне вимолює в нього чернець, лежачи на слизкій підлозі вже не одну годину* (Р. Федорів, “Єрусалим на горах”). 2. *Тривожні й щемні слова Антонові про кошового спливали на думку знову, як він побачив княжну Варвару Репніну. Власне це вже була не перша зустріч, коли вважати за першу ту, під час грози. Княжна і правнучка, хоча й не обраного народом, гетьмана! Нехай і з волі царської, та все ж носив таке звання її химерний прадід* (Вас. Шевчук, “Син волі”).

3. **МО**, які виникли в результаті випадкових звукових збігів. Наприклад:

АГА¹. Вигук. Виражає подив, здогад, пригадування, злорадство, насмішку, погрозу тощо. *Ага, людське горе, ти таки ливиш мене? І я не тікаю! Вже натяглися ослаблені струни, вже чуже горе може грати на них!* (М. Коцюбинський, “Intermezzo”).

АГА². Частка. Уживається при вираженні згоди, її можна замінити стверджувальними частками **так**, **єге**; (*ірон.*) виражає заперечення, її можна замінити частками **якраз**, **аякже**. *Була лиш невловима на перший погляд розслабленість в його рухах, та Скрипка не помітив цього. “Ага, вклякнув!” подумав він і вирішив ще натиснути, щоб перегнати Колікова і остаточно довести свою перевагу, коли не в техніці веслування, то в мускулатурі* (П. Загребельний, “Син рибалки”).

АГА³. Іменник. Титул поміщика, начальника, старшини в Туреччині. *Ага яничарів, що вже стояв зі сторожею біля Ради Дивану, побачивши оплакану найкращу з жінок падишаха, схрестив руки на грудях...* (О. Назарук, “Роксолана”).

Найбільш поширеним явищем є міжчастиномовні омоніми, що належать до першої групи і виникли “шляхом спеціального граматико-лексичного переосмислення”, коли “новоутворене слово набуває нових морфологічних категорій і як таке виконує нові синтаксичні функції у реченні” [20, с. 110]. На позначення цього способу словотворення в сучасному мовознавстві використовують термін *конверсія*, пояснюючи його у синхронному та діакронному аспектах, при цьому зміну належності окремої словоформи до певної частини мови трактують як діакронічну конверсію, а випадки регулярного переходу слів певної частини мови в іншу розглядають як синхронічну конверсію [34,

с.246]. Суміжним із морфолого-синтаксичним способом та конверсією в окресленні явища переходу з однієї частини мови в іншу є поняття транспозиції, суть якої полягає у використанні однієї мовної форми у функції іншої. Функціональна транспозиція – це перехід слова з однієї частини мови до іншої або її вживання у функції іншої частини мови – проявляється на двох ступенях: 1) неповна (синтаксична), коли змінюється тільки синтаксична функція вихідної одиниці без зміни її належності до відповідної частини мови; 2) повна (морфологічна), коли утворюється слово іншої частини мови. Конверсію у цьому розумінні трактують як засіб вираження морфологічної транспозиції [34, с. 639]. Підсумовуючи, можемо стверджувати, що на позначення явища переходу однієї частини мови в іншу використовують терміни *морфолого-синтаксичний спосіб, конверсія, морфологічна транспозиція*.

У межах першої групи міжчастиномовних омонімів виділяють такі типи перехідних явищ, як субстантивізація, ад'єктивізація, нумералізація, прономіналізація, вербалізація, адвербіалізація, препозитивізація, кон'юнкціоналізація, партикуляція, інтер'єктивізація.

Субстантивізація – перехід інших частин мови в іменник, тобто набуття синтаксичних властивостей і категоріального значення іменника. Найчастіше субстантивуються прикметники та дієприкметники. Процеси їх субстантивізації детально описані в монографіях Д. Гринчишина “Явище субстантивізації в українській мові” [9] та Г. Гнатюк “Дієприкметник у сучасній українській літературній мові” [7].

Ад'єктивізація – це перехід дієприкметників, займенників, числівників у прикметник:

1. *Варив юшку і почуттями марив – не самою уявою вже і думкою; здається, всім еством прагнув: хліба. Випар від **вареної** картоплі помножував жадабу* (Василь Барка).
2. *Полуботок оглядав жита, свої жита, не добрі й не погані, **такі** собі, але вже рослав* (Ю. Мушкетик).
3. *І солов'ї, і пісня, і стукіт серця зливалися в **одну** хвилюючу казкову музику, яка підносила і душу, й тіло, немов на **дужих** крилах* (Вас. Шевчук).

Нумералізація – це перехід прислівників, іменників у числівник:

1. ***Багато** перейшли ми столиць, і літ, і вулиць, і подій. Куди ж ведеш нас, віку невимолитий, сліпий водій чи зрячий лиходій?* (С. Маланюк).
2. *Усе цеє – сонце, голубий прозорий туман..., дим, **губель** димів кучерявих... – все цеє зливалось у якусь чудову гармонію* (Г. Григорович).

Прономіналізація – це перехід іменників, прикметників, числівників у займенник:

1. *Товариші мої давно вже там, у пана Бога, вже й діти мої – Василь, Семен та Грицько – життя своє земне скінчили, вже й онуки постаріли, а правнуки повиростали – скільки ж іще **чоловікові** жити?!* (С. Тельнюк).
2. ***Цілий** день стояв густий туман* (М. Коцюбинський).
3. *Не звикай утертими стежками йти за **другим** сліпо, як у дим, бо як стануть пастухи вовками, треба вівцям пастися самим* (І. Франко).

Вербалізація – це перехід вигуків і звуконаслідувальних слів у дієслова: 1. *Джмелі спросоння – **буц!** – лобами! Попадали, ревуть в траві* (М. Вінграновський). 2. *Ти теж покинув той імливий рай... Й піддався легководу на життя. Прийшов – зацвів – зів'яв – і **щусть** у землю* (І. Малкович).

Адвербіалізація – це перехід іменників, займенників, дієприслівників у прислівник:

1. *Байдуже мені на фізичні страждання, а от **лихо**, що не можу писати* (М. Коцюбинський).
2. ***Скільки** себе пам'ятаю, завше світили мені вікна в задумі розмаю і рушники на стіні* (Б. Стельмах).
3. *Він здебільшого й працює **лежачи** – читає, править коректуру і навіть пише наукові статті* (Ю. Мушкетик).

Препозитивізація – це перехід іменників, прислівників у прийменник: 1. *І хотілось їй, дуже хотілось обнять його, пригорнуться, завмерти **коло** дужої руки його, заглянути в вічі і дивиться, дивиться на чудову красу його, на чорнії брови, у карії очі*

(В. Винниченко). 2. *Довго сидів на тому самому місці і врешті побачив: Грета знову сходила з гори, минала Підзамче, вона довго кружлятиме довкола Львова – стільки, скільки миль до Єрусалима, якого прагне віднайти у своєму серці* (Р. Іваничук).

Кон'юнкціоналізація – це перехід займенників, прислівників у сполучник: 1. *І добіжши до кінця не заповнених мною днів, і зрозумієш, що час – усього лиш повторений простір* (О. Забужко). 2. *Страшно безсило-малим чути себе перед смертю. Але страшніше, коли ні за що вмерти* (Б. Олійник).

Паритикуляція – це перехід займенників, дієслівних форм, прислівників, сполучників у частку: 1. *А ті клаптята паперу – то смертельні плацдарми* (Л. Костенко). 2. *У мене мов зродилось друге серце, як я його пізнала. В ту хвилину огнисте диво сталося...* (Леся Українка). 3. *Для гетьмана все, що зібране отут, більше, ніж просто скарб* (Ю. Мушкетик). 4. *Без металевих слів і без зітхань даремних по ваших же слідах підемо хоч на смерть!* (О. Теліга).

Інтер'єктивізація – це перехід іменників, займенників, прислівників у вигук: 1. *Прибігаю. Нене моя! Собацюра як плигоне, як повалить мене лапами* (О. Ковінька). 2. – *Куди ж писати? – Отакої! Не знає куди!.. Адреса відома* (О. Гончар). 3. *Прощайте! Ждіте волі!* (П. Тичина). 4. – *Я? – аж вигнувся Дмитро. – Геть мені звідси, враже, бо зараз батіг посічу на тобі і пужак поламаю на тобі! Геть!* – уже не володіючи собою, ступнув крок уперед, і важка рука з затисненим батогом розмашисте одвелася в сторону (М. Стельмах).

Отже, наявність в українській мові перехідних явищ є свідченням того, що система частин мови має динамічний характер. Вважаємо, що висвітлення таких процесів у практичному курсі морфології сучасної української літературної мови є вдалим методичним прийомом, бо студенти на прикладі міжчастиномовних омонімів можуть простежити закономірні і стихійні мовні зміни.

Цікавим і малодослідженим явищем є субстантивація займенників, числівників, прислівників, прийменників, сполучників, часток та вигуків. Традиційно такий тип субстантивації кваліфікують як початковий, безпосередньо пов'язаний із мовленням (часто – okazальний), а тому репрезентований через синтаксичні конструкції (речення). У “Теоретичній морфології української мови” це явище інтерпретоване як початковий синтаксичний ступінь, “за якого слово виступає в синтаксичній позиції іншої частини мови, не змінюючи формально (виділення наше – Н. Г., У. Д.) морфологічних ознак вихідної частини мови” [5, с. 115]. У таких випадках проявляється неповна за ступенем завершення субстантивація, “коли слово вживається і в своєму попередньому частиномовному значенні, і в значенні іменника” [34, с. 613], тобто простежується асиметрія змісту і форми.

Художнє мовлення, дещо рідше публіцистика дає численні різноманітні приклади синтаксично зумовленої субстантивації. У студентській аудиторії такі випадки завжди стають предметом для роздумів і об'єктом активного обговорення. Аналіз цих явищ, по-перше, сприяє увиразненню характерних морфологічних ознак різних частин мови, по-друге, допомагає розкрити функціональне мовне і мовленнєве різноманіття, а в цілому стає дієвим засобом осмисленого вивчення морфології сучасної української мови.

Субстантивація **займенників** зумовлена специфічним загальночастиномовним значенням цього класу слів – вказівністю, яка має безпосереднє відношення до предметності (а також атрибутивності та квантитативності). Предметність/опредметненість внутрішньо притаманна займенникам, внаслідок чого їх не завжди трактують як окрему частину мови [5, с. 187]. З огляду на це процеси субстантивації для займенників – явище, що пов'язане не стільки із зміною

категоріального значення, скільки із набуттям нових (часом – нехарактерних для певного розряду займенників) морфологічних ознак. Порівняймо, наприклад, морфологічні категорії займенника **ти** у такому контексті: **Ти**(1) *і я – це вічне, як і небо. Доки мерехтітимуть світи, буду Я приходити до Тебе, і до інших йтимуть горді Ти* (2) (В. Симоненко). У першому випадку займенник виражає другу особу однини, а другий випадок виходить за рамки звичної саме для цього займенника граматики множини і таким чином субстантивується, набуваючи оказіонального граматичного значення множини (*горді Ти*). Подібні явища можна простежити і в інших контекстах: *У кожного Я є своє ім'я, на всіх не нагримаєш грізно, ми – це не безліч стандартних “я”... І тільки тих поважають мільйони, хто поважає мільйони “Я”* (В. Симоненко). Наведені приклади репрезентують ситуативно зумовлені морфологічні зміни займенників у напрямку субстантивації. Однак є випадки (очевидно, пов'язані з частотою вживання), коли функціональний іменниковий статус займенника кодифіковано у “Словнику української мови”, наприклад, вживання займенника **сам** у значенні іменника [33, т. IX, с. 23]. Означальний займенник субстантивується, зазвичай перебираючи на себе синтаксичну роль підмета: *Нестиму вінець, той, що сама положила на себе* (Леся Українка). *Сама пішла світ за очі – аби знайти від тебе крихту порятунку* (Л. Костенко).

Числівник як особлива частина мови із специфічною чіткою значеннєвою системою та “меншою граматичною озброєністю порівняно з іншими іменними частинами мови” [5, с. 151] абсолютно передбачено вступає в процеси субстантивації.

У системі числівників особливе місце належить слову **один**. І з погляду лексичного значення, і в реалізації морфологічних категорій це слово поєднує в собі ознаки числівника (назва числа 1 і його цифрового позначення, кількість із 1 одиниці), а також прикметника, займенника, у певній формі – прислівника [33, т. V, с. 628-630]. У статусі іменника це слово набуває лексичного значення “окрема істота або предмет із сукупності подібних”, при цьому зберігаючи граматику чоловічого, жіночого та середнього роду та однини і множини, наприклад: 1. *Гізю мені не чіпайте, Гізя свята, не скажете на неї, що волочилася вулицями, одного полюбила, а що жонатого – даруйте, любов не питає, любов сама приходять, як мор...* (Р. Іванчук). 2. *Діточок трійко, одне зовсім мале* (В. Винниченко). 3. *Мені відомо, що імператори віддали свою дочку за хозарського казана, а ще одну за сина короля Гуго від рабині* (С. Склярєнко). У наведених субстантивованих числівниках простежується контекстуально зумовлений синтаксичний рівень частиномовної транспозиції, при якій числівник (подібно до прикметника в аналогічних умовах) стає виразником іменниково-числівникового словосполучення, перебираючи на себе значення предметності: *одного чоловіка, одне дитя, одну дочку*. “Словник української мови” засвідчує також субстантивацію числівника **один** із значенням “одинак” лише у формі чоловічого роду однини [33, т. V, с. 626].

Виразно простежується субстантивація числівників **тисяча, мільйон, мільярд**. У “Словнику української мови” подано слово **тисяча** як іменник, що вживається переважно у множині і означає велику кількість кого-, чого-небудь, причому наведено ілюстративний матеріал, в якому це слово подано без залежних слів (*думки тисячами летять, рвалась гаряча уява й тягла за собою сотки й тисячі*), а також із залежними словами (*тисячі вогнів, тисяча нагород*) [33, т. X, с. 125]. На наш погляд, числівник **тисяча** переходить в іменник за умови, коли він стоїть у формі множини і не має при собі залежного слова, тобто концентрує в собі не стільки кількісне, скільки предметне значення. Наводимо приклади, які ілюструють ці явища: 1. *Онде тисячі мруть на хрестах – цвіт твого народу* (І. Франко). 2. *Довга зимова ніч. Довга. Тягнеться повільно, як пряжа з бабського веретена. І кожному своє: десять скаче, сотня плаче, а*

тисячі зубами скриплять вві сні (Г. Тютюнник). Якщо ж слово *тисяча* має при собі залежне слово, то його доцільно трактувати як неозначено-кількісний числівник, оскільки він позначає загальну, точно не визначену кількість, крім того, його можна замінити словом *багато* (*тисячі людей – багато людей*). Аналогічно варто було б визначати частиномовну належність числівників *мільйон, мільярд*: *Мільйони чекають щасливої зміни, ті хмари – плідної будучини тіни, що людськість, мов красна весна, обновить... Гримить!* (І. Франко). 2. *Цього чекали мільйони. Бандері присвоєно звання Героя України* (Із газ.). Спостереження за сучасними тенденціями у мовленні публіцистики дають підстави припускати, що множинні форми вказаних слів уживаються на позначення великої кількості грошових ресурсів: *Німеччина заплатить мільйони за список корупціонерів. Мільйони з'їдять і забудуть. Киянин заробив на повені мільйони. Мільйони на крові. Викрито нову медичну обладунку. Золотий запас Січі коштує мільярди* (Із газ.). Такі інноваційні процеси відбивають ще один аспект субстантивзації, у рамках якого загальночастиномовне значення квантитативності синтезоване із предметністю, внаслідок чого відбувається перехід числівника в іменник. Зауважимо, що процесам субстантивзації числівників *тисяча, мільйон, мільярд* сприяє ще один чинник – морфологічні парадигми. Як відомо, парадигма визначається системою граматичних категорій та їхніми взаємозв'язками у межах певних частин мови. Порівняно незначна кількість числівників (серед них аналізовані) зберегла категорію роду як самостійну, що за морфологічними ознаками зближає слова *тисяча, мільйон, мільярд* з іменниками. Як наслідок – система відмінкових закінчень, аналогічна до іменників відповідно I відміни мішаної групи та II відміни твердої групи. Це стає своєрідним “спільним граматичним знаменником”, на основі якого і відбуваються процеси субстантивзації.

Виразно синтаксичний характер має субстантивация збірних числівників: 1. *Й ніхто ані не свиснув по-хуліганському, й ніхто не викрикнув щось сороміцьке, й ніхто не ворухнувся навіть; світ завмер цнотливо, немов розуміючи, що нарешті зійшлися двоє, котрі так довго на себе очікували* (Р. Федорів). 2. *У каравані йшло четверо: Остюк, побратим його й двоє тунгусів, котрі вели пару малих та волохатих забайкальських коней з вантажем* (Ю. Яновський). 3. *Вело було величезне – зроблене з цілого дуба. На ньому сиділо семеро – троє поляків-новачків, два козаки з Січі, грек і московит* (С. Тельнюк). У цих та подібних випадках перехід числівників в іменники здійснюється лише на рівні контексту і пов'язаний з синтаксичною функцією підмета, рідше – другорядних членів, наприклад: 1. *У неї – на двоох глупіти, у нього – розум на двоох. У цьому твердому світі він, може, ніякий скраю, зате як прийде додому, – для жінки він цар і бог* (Л. Костенко). 2. *Звісно, літа беруть своє, бо за десятьох довелося різних шквалів пережити на своєму крутому віку* (О. Гончар). Така позиція збірних числівників має високу частоту вживання в розмовному мовленні та художній літературі, причому зазвичай репрезентує словосполучення *двоє, троє, четверо... людей*, тому категоріальне значення предметності цілком передбачуване, що і засвідчує “Словник української мови”, подаючи при реєстрових словах-числівниках *двоє, троє* граматичну ремарку щодо вживання цих слів у значенні іменника [33, т. II, с. 221; т. X, с. 280]. Проте числівники *четверо, п'ятеро, шестеро* тощо у цій лексикографічній праці не подають як такі, що мають здатність субстантивуватися, хоч аналізований матеріал переконує у протилежному.

Суперечливою видається теза про субстантивацию числівників у позиції підмета чи додатка (*Вісім ділиться на чотири. Вісім поділити на чотири*) [5, с. 117], [8, с. 312], [34, с. 612]. У цьому випадку варто підкреслити, що числівник як самодостатній поширює

своє вживання на специфічну абстрактно-математичну сферу, виконуючи поряд із квантитативною нумеративну функцію [5, с. 152]. Отже, немає підстав говорити про категоріальне значення предметності у подібних контекстах.

Такі проблемні питання дають змогу студентам порівняти граматичні ознаки двох частин мови – іменника та числівника, виразно побачити спільні та відмінні риси, стають наочним прикладом, що ілюструє системні морфологічні взаємозв'язки.

Перехід **прислівників** у іменники, який можна простежити у контексті, супроводжується внутрішньою зміною загальночастиномовного значення адverbіальності на предметність. Як наслідок – новоутворене слово отримує морфологічні значення роду, числа та відмінка, може вживатися у прийменникових конструкціях, мати при собі залежні прикметники та займенники. Наводимо приклад міжчастиномовних омонімів, які виникли в результаті субстантивації прислівника:

ВЧОРА¹. Прислівник. У день, який передує сьгоднішньому, напередодні. 1. *Так все сталося несподівано й просто, немов тільки **вчора** розстались* (М. Коцюбинський, "Fata morgana"). 2. *Мистецтво розвивається стрибками, створене сьгодні може бути абсолютно несхоже на те, що творилося ще **вчора*** (П. Загребельний, "Диво").

ВЧОРА². Іменник. Невідм., с. Попередній, минулий день. *Часом хтось схоплювався й, не можучи видертися зі звалища, кричав тоскним голосом. Але він кричав не від того, що був привалений товаришами, а тому, що був привалений жаскими рефлексіями пережитого **вчора** й візіями неминучого завтра...* (Іван Багряний, "Сад Гетсиманський").

Аналізуючи цей та подібні приклади, звертаємо увагу студентів на те, що у першому випадку слово **вчора** відповідає на питання *коли?*, у реченні виконує синтаксичну функцію обставини часу, а в другому – на питання *що?* (*чого?* і т. п.) і виступає додатком. Поряд із виявленням цих ознак можна застосувати прийом заміни аналізованого слова синонімом, антонімом чи лексемою із суміжним значенням, у процесі чого увиразнюється його частиномовна належність (**Вчора** = **завтра**) – *перший день весни. Трудно було відрізнити сьгодні (= **вівторок**) від **вчора** (= **понеділка**).*

Процеси субстантивації прислівників охоплюють не лише питому лексику української мови, а й запозичену. Прикладами можуть слугувати міжчастиномовні омоніми **адажіо**, **візаві**, **крецендо**, **легато** та інші:

ВІЗАВІ¹. Прислівник. Один проти одного; навпроти. *Отак сидів він, **візаві** з нею* (Я. Качура, "Чад").

ВІЗАВІ². Іменник. Невідм., ч і ж. Той, хто перебуває навпроти. 1. *Андрій пильно, дуже пильно дивився на ті плями, й тоді його **візаві**, Краснояружський, той троглодит, раптом оцерився й весело прорік...* (Іван Багряний, "Сад Гетсиманський"). 2. *Якось він не пішов на чергову імпрезу – презентацію чи концерт, – пославшись на термінову роботу, залишився вдома. Минав час, але вона не поверталася. Він вештався кімнатами. Прислуховувався коло дверей, чи не лунають легкі її кроки, визирав у темне вікно, де виднівся лише його тьмавий двійник, набагато стурбованіший, аніж реальний **візаві** у власній своїй уяві* (Ю. Іздрик, "Повернення долі"). 3. *Мовчазна атмосфера дому несамохіль передалася всім гостям. Карл-Йозеф, котрий і без того волів би нічого не говорити через мовний бар'єр, ловив погляди пані Роми і непомітно для інших трепетав, коли, приймаючи від своєї **візаві** чергову тарілку або салатницю, торкався на мить її долоні, зап'ястя, рукава* (Ю. Андрухович, "Дванадцять обручів").

КРЕЩЕНДО¹. Прислівник. Вказує на спосіб дії (поступово збільшуючи силу звуку). 1. *А він [собака], клятий, ой, як не підскачить, і, забувши, певно, що на прив'язі, кинувсь доганяти Мину, і протяг на дроті через двір **крецендо** таку гучну ноту, що*

дрім обірвався! (О. Довженко, “Зачарована Десна”). 2. *На Заході, в останніх десятиліттях, іде крещендо той самий процес, який ішов в російській імперії царській кількадесять літ перед революцією 1917 року: процес розхитання, розвалу всіх обручів, якими суспільність тримається вкупі* (Д. Донцов, “Своя традиція – або чужий кий”).

КРЕЩЕНДО². Іменник. *Невідм., с.* Поступове збільшення сили звуку. 1. *І суть не в тім, де чув я ту легенду, чи та легенда справдиться, чи ні, але вона звучала як крещендо у вирoku, що винесли мені* (І. Гнатюк, “Суд”). 2. *Найнеприємнішим у цьому всьому було те, що з кожним новим ударом біль робився все некучішим і гострішим, але це кляте крещендо ніколи не закінчувалося непритомністю, в кожному разі йому не вдавалося свідомо пройти цим шляхом до втрати свідомості...* (Ю. Іздрик, “Воццек”).

Необхідно зазначити, що граматичні ремарки до запозичених прислівників (а це головним чином музичні терміни) в “Словнику української мови” подані непослідовно. Для прикладу, *адажіо, крещендо* інтерпретовані як прислівники, що можуть вживатися у значенні іменників [33, т. I, с. 19; т. IV, с. 337], натомість у словниковій статті музичний термін *легато* пояснюють спершу як іменник, а потім як прислівник [33, т. IV, с. 460].

Отже, питання субстантивзації прислівників, що кваліфікується як найменш продуктивна, належить до проблемних. По-перше, прислівник за своєю сутністю, вираженою загальночастиномовним значенням, “більшою мірою спрямований у сферу ознакових слів”, по-друге, цій частині мови не притаманні граматичні категорії роду, числа, відмінка, якими характеризується іменник [5, с. 118].

У певних контекстах спостерігається субстантивация **прийменників**, унаслідок чого ця службова частина мови, частково втрачаючи загальночастиномовне значення релятивності, “опредметнюються”, при цьому набуває морфологічних ознак іменника – роду (середнього), числа, відмінка, які проявляються граматичними формами залежних прикметників або займенників. Конверсія цих службових слів увиразнюється ще й тим, що вони можуть входити до складу конструкцій *прийменник + субстантивованій прийменник*, у межах яких особливо рельєфно сприймається різниця між їхніми категоріальними значеннями: *Це дуже важко прийняти – надто після незабутньої “школи комунізму”, де існувало Єдино Правильне Вчення, і світ ділився на “за” і “проти”* (О. Забужко). Субстантивовані прийменники *за* і *проти* фразеологізувалися із значенням “те, що підтверджує, обґрунтовує певне рішення, дію і т. ін. на противагу тому, що виступає як його заперечення” [35, т. I, с. 297].

Сполучник, що належить до класу службових слів, може вступати у процеси субстантивзації, коли набуває категоріального значення предметності у синтаксичній функції підмета, додатка або обставини. 1. *І в цьому новому “а” почулося щось таке холодне, жорстоке і бездушне, чого я ніколи не забуду* (О. Довженко). 2. *Власне, двох “або” не могло бути. Було лише одне “або”, після якого йшла чорна порожнеча. Знав це...* (Іван Багряний). 3. *Дивна річ, у нашій слободі ніколи не вживалось таке собі слівце “але”, наші люди якимось чином обходились без нього, і ось з’являється у школі вайлуватий і завжди ніби трохи сонний учитель у вишній сорочці, тільки вишній не нашими узорами, і раз у раз чує від нього Тернівщина оте чуднувате “але” та “але”* (О. Гончар). Контекстуальна предметність увиразнює семантику відношень між однорідними членами або частинами складного речення. За нашими спостереженнями, субстантивуються головним чином сполучники сурядності, у яких найяскравіше проявляються протиставні та розділові відношення. Подібно до інших незмінюваних слів, опредметнені сполучники функціонують із грамою середнього роду, в однині чи множині, а також мають контекстуально визначену форму відмінка. Субстантивацию маркують залежні прикметники, займенники, прийменникові конструкції.

Значна кількість різноманітних контекстів ілюструє субстантивацію **часток**: 1. *Бекари моїх “ні” в дієзах рук твоїх, в бемолях твоїх вуст, в сонетах твоїх “так”* (Т. Каплунова). 2. *Яке “так” і “ні” людини, такий і її характер. Швидке “так” і “ні” вказує на живий, міцний, рішучий характер, повільне ж – на застережливий і боязкий* (Й. Лафатер). 3. *НЕ і НИ – читається і пишеться – і десятки інших НЕ і НИ поза мене не залишаться непрожитим вересневим днем* (В. Затулівітер). Простежується певна тенденція до субстантивації часток **так, ні, не**, функціональне навантаження яких полягає в оформленні комунікативних типів розповідних речень – стверджувальних та заперечних.

Зібраний фактичний матеріал демонструє субстантивацію слова **амінь** (у значенні іменника воно означає “кінець”): 1.– *Гляди, Маковою, вдруге роззубишся: тоді **амінь** тобі!* (О. Гончар). 2. *З жорстокістю садистів намагалися бити по обличчю так, щоб очі повибивати, зоровий нерв пересікти, навів щоб осліпнув цей їм ненависний Іван-інспектор! Нарешті збили, скинули у воду. Нема його, не буде, **амінь** йому, пішов на дно раків годувати!* (О. Гончар). “Словник української мови” підтверджує вживання цього слова у значенні іменника, щоправда, із ремарками *невідм., с.* [33, т. I, с. 39]. Наводимо контексти, в яких воно відмінюється і має чоловічий рід: 1. [Б а б а П а л а ж к а:] *Наберу я в черепок хуху, та виллю я на раба божого Омелька... Помилуй його, безкостий Марку, сухий Никоне, мокрий Миколаю! Сарандара, марандара, гасида угас, василиска попер! **Амінь** біжить, **амінь** кричить, **аміня** доганяє!* (І. Нечуй-Левицький). 2.– *Чотири роки! – вигукнув Хома. – О, то ти все пройшов, халамиднику! Попервах воно, либонь, гарно було йти, задерши голову, зажираючи баньками світ! Направо: “Матко, яйка!”, наліво: “Матко, млека!” Звісно, коли вирушав на нас, то не думав про такий **амінь**! Думав, що на слабких натравив, адже війни не хочуть!* (О. Гончар). Процес субстантивації супроводжується морфолого-синтаксичними змінами: (інтер’єктивності на предметність), похідний іменник, на відміну від вигука, виконує синтаксичну функцію (присудка, і навіть підмета чи додатка). Важко сказати, чи за цим субстантивом закріпилося значення певного роду, спостерігаємо хитання в роді.

Наштовкує на роздуми неоднозначне трактування первинного частиномовного статусу слова **амінь** в тлумачних словниках і підручниках з морфології сучасної української літературної мови. Так, у “Словнику української мови” ця мовна одиниця кваліфікується як стверджувальна частка [33, т. I, с. 39], у “Великому тлумачному словнику української мови” – як частка [4, с. 26], у “Старослов’янсько-українському словнику” – як вигук [1, с. 13], у “Морфології української мови” В. О. Горпинича – як вигук [8, с. 307]. Якщо зробити етимологічний екскурс, то простежується відмінність функціонування цього слова в сучасній українській мові та у мовах, з яких перекладали релігійні тексти. На сучасному зрізі слово **амінь** служить для обрядового завершення молитви, звідси і його неоднозначне трактування як частки чи вигуку. У мові іврит первинно це була дієслівна форма, яку вживали у контексті Старого Завіту із значенням “підклаватися, бути вірним, надійним” [15, с. 40-41]. Інше джерело подає це слово як іменник із значенням “істина, правда”, а також еквівалент конструкції “Хай буде так!” [13, с. 18]. Отже, на прикладі цього слова можна продемонструвати і простежити цілу низку мовних явищ, а разом із цим проблем – від особливостей функціонування слова у мові-джерелі та мові перекладу до визначення частиномовного статусу на сучасному рівні і пов’язаних із цим процесів субстантивації.

Ще одним виявом морфологічної транспозиції є субстантивація **вигуків** та **звуконаслідувальних слів**: 1. *Се було те “ай”, сполохане вранці, молоденьке, біляве, з ніжною лінією тіла, курносе і синьооке* (М. Коцюбинський). 2. *Від Михасевого жарту*

хлопці та дівчата вибухнули розколистим ха-ха-ха... (С. Чорнобривець). *Вона з охами та ахами заходила в море по шию* (М. Трублаїні). 3. *Креслять тригонометричні фігури високо в небі запізнілі журавлі, запитуючи своїм “кру-кру”*: – *Чуєш, брате мій, товаришу мій? Відлітаємо!* (Остап Вишня). 4. *Твоє журливе “ку-ку” спливало, як сльози по плакучій березі* (М. Коцюбинський). 5. *На болоті кричали журавлі... Зухвало ї призивно відлунувалося в лісі їх голосне “курли”* (Ю. Збанацький).

Варто зазначити, що в “Словнику української мови” факти вживання вигуків та звуконаслідувальних слів у значенні іменника подані непослідовно. Наприклад, слова **кру-кру**, **курли** інтерпретовано тільки як звуконаслідування, які, щоправда, можуть виступати в ролі присудка [33, т. IV, с. 367, 411]. Уживання реєстрових слів **кукуруку**, **ха-ха-ха** у значенні іменника зафіксовано у цій лексикографічній праці [33, т. XI, с. 31; т. IV, с. 388]. Це цілком виправдано, адже мовні зміни безперервні, а процес міжчастиномовної транспозиції тривалий і не завжди помітний на синхронному рівні. Можливо, розбіжності у трактуванні однотипних мовних одиниць у словнику спричинене частотністю їх уживання в значенні іменників, наявністю конкретних ілюстрацій. Субстантивація інтер’єктивів та звуконаслідувань здебільшого ситуативна та okazіональна, водночас вона є яскравим стилістичним засобом художніх, публіцистичних текстів, показує потенціал мовних одиниць. Процес переходу аналізованого класу слів у субстантиви належить до синкретичних явищ. Вигуки і звуконаслідування остаточно не стали іменниками: вони не втратили значення мотивувальних слів. Погоджуємось із думкою В. Горпинича, що “кожний вигук, крім емоцій і волевиявлення, виражає елемент думки” [8, с. 302]. На наш погляд, інтер’єктиви мають лексичне значення, яке характеризується високим ступенем абстрагованості. Так, субстантиви **ахи**, **охи** близькі за значенням із віддієслівними дериватами **ахання**, **охання**. Субстантивація вигуків і звуконаслідувальних слів морфологічно і синтаксично зумовлена. Похідні деривати набувають морфологічних (рід, число, відмінок) і синтаксичних (виконують функцію підмета, додатка) ознак іменника: 1. *І знов те “ай”, таке високе, лоскотливо-жіноче і срібно-дзвінке* (М. Коцюбинський). 2. *Вона з охами та ахами заходила в море по шию* (М. Трублаїні). 3. *Праворуч, зовсім близько, перекриваючи клеїт бою, лине могутнє “ура”* (Я. Качура).

Зібраний фактичний матеріал засвідчує такий вияв субстантивації, коли вигук (твірне слово) переходить до лексико-граматичного класу іменників-власних назв: 1. *Чоловік пішов собі додому, а сина повів Ох до себе* (нар. тв.). 2. *Несе Полісся в кошиках гриби. За болотами причаїлись Охи* (Л. Костенко). Аналізовані похідні пройшли два ступені деривації: 1) морфолого-синтаксичний (субстантивацію) і 2) лексико-семантичний, в результаті якого загальна назва перейшла у власну, а також відбулися зміни у правописі новоутворених дериватів.

Звертаємо увагу на те, що субстантивація несамотійних частин мови здебільшого супроводжується графічним виділенням відповідних мовних одиниць (див. контексти, наведені вище). Це один із прийомів стилістичної графіки [18, с. 67-71], який увиразнює okazіональний характер субстантивації прийменників, сполучників, часток та вигуків. На думку І. Кочан, “елементи зовнішнього текстоформування здійснюють смислорозрізнавальну функцію і є паралінгвістичними засобами писемної друкованої мови” [21, с. 57]. У нашому випадку такі візуальні маркери є ще й засобом вирізнення міжчастиномовних омонімів.

В одній статті неможливо охопити весь спектр проблем, пов’язаних з аналізованими явищами. До теоретичних роздумів нас спонукали дискусії, які постійно виникають у практичному курсі морфології сучасної української літературної мови. Вважаємо, що на

складних теоретичних питаннях просто необхідно акцентувати увагу студентів. Такі методичні прийоми сприятимуть формуванню у майбутніх філологів творчого підходу до вивчення мовних одиниць, виробленню навичок дослідницької роботи. Аналіз процесів переходу з однієї частини мови в іншу дає змогу продемонструвати системний характер мовних явищ, оскільки зміна морфологічних характеристик слова безпосередньо пов'язана, по-перше, з особливостями його лексичного значення, по-друге, із синтаксичною функцією. Це дає змогу активізувати студентів до роботи зі словниками, зіставляти різні контексти, самостійно осмислювати проблемні питання морфології.

Міжчастиномовні омоніми – цікаве лінгвістичне явище, бо демонструє закономірні та стихійні процеси розвитку морфологічної системи української мови, показує широкі можливості реалізації словесних знаків у контексті.

1. *Белей Л., Белей О.* Старослов'янсько-український словник. Львів, 2001.
2. *Блох М. Я.* Теоретическая грамматика английского языка. М., 2000.
3. *Борисенко Н. С.* Проблема граматичної омонімії в сучасному мовознавстві // Науковий вісник Волинського державного у-ту імені Лесі Українки. Вип. 4. 2007. С. 7-10.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К., 2005.
5. *Вихованець І. Р., Городенська К. Г.* Теоретична морфологія української мови. К., 2004.
6. *Ганишина М. А.* English Grammar. М., 1954.
7. *Гнатюк Г. М.* Дієприкметник у сучасній українській мові. К., 1982.
8. *Горпинич В. О.* Морфологія української мови. К., 2004.
9. *Гринчишин Д. Г.* Явище субстантивзації в українській мові. К., 1965.
10. *Данилюк І. Г.* Синкретизм у системі частин мови. Автореф. дис. канд. філол. наук. Донецьк, 2006.
11. *Демська О. М.* Лексична та лексико-граматична омонімія сучасної української мови. Автореф. дис. канд. філол. наук. К., 1996.
12. *Демська О. М., Кульчицький І. М.* Словник омонімів української мови. Львів, 1997.
13. *Дрор М.* Еврейско (иврит)-русский словарь. Тель-Авив, б.р.в.
14. Етимологічний словник української мови: У 7-ми т. Т. I-V. К., 1983-2006.
15. Евангельский словарь библейского богословия / Под. ред. У. Элуэлла. СПб., 2000.
16. *Иванова И. П.* Теоретическая грамматика современного английского языка. М., 1981.
17. *Загнітко А. П., Данилюк І. Г., Ситар Г. В., Шукіна І. А.* Словник українських прийоменників. Сучасна українська мова. Донецьк, 2007.
18. *Ківільша О. Є.* До лінгвостилістичного аналізу експресивної графіки // Культура слова. 1985. Вип. 28. С. 67-71.
19. *Кіцила Л.* Деякі теоретичні проблеми дослідження омонімії в слов'янському мовознавстві // Проблеми слов'янознавства. 2000. Вип. 51. С. 159- 166.
20. *Ковалик І. І.* Вчення про словотвір // Ковалик І. Вчення про словотвір. Вибрані праці. Івано-Франківськ–Львів, 2007. С. 21-169.
21. *Кочан І. М.* Лінгвістичний аналіз тексту. Курс лекцій для студентів філологічного факультету. Львів, 1999.

22. *Кочерган М. П.* Лексическая сочетаемость омонимов и лингвистический статус омонимии // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. 1981. № 5. С. 47-55.
23. *Кочерган М. П.* Слово і контекст. Львів, 1980.
24. *Кушлик О.* Омонімія незмінних класів слів. Автореф. дис. канд. філол. наук. Львів, 2000.
25. *Кучеренко І. К.* Лексичне значення прийменника // Актуальні проблеми граматики. Львів, 2003. С. 38-56.
26. *Лисиченко Л. А.* Лексикологія сучасної української мови: Семантична структура слова. Харків, 1977.
27. *Малаховский Л. В.* Теория лексической и грамматической омонимии. Ленинград, 1990.
28. *Маулер Ф. И.* Грамматическая омонимия в английском языке. Орджоникидзе, 1979.
29. *Мукан Г. М.* Багатозначність і омонімія // Укр. мова і л-ра в школі. 1970. № 8. С. 30-36.
30. *Муравицька М. П.* Психолінгвістичний аналіз лексичної омонімії // Мовознавство. 1975. № 3. С. 59-68.
31. *Полюга Л. М.* Омонімія і багатозначність слова // Укр. мова і л-ра в школі. 1985. № 7. С. 40-45.
32. *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике. Харьков, 1888-1889. Т. 1. С. 4.
33. Словник української мови: В 11 т. К., 1970-1980.
34. Українська мова. Енциклопедія. К., 2000.
35. Фразеологічний словник української мови: У 2-х т. К., 1993. Т. I. С.297.
36. *Чернявский В. С., Лахути Д. Г., Лескис Г. А.* Об автоматической индексации омонимов // Труды III Всес. конф. по информационно-поисковым системам. М., 1967.Т. 1. С. 106-110.
37. *Шипнівська О. О.* Структурно-семантичні та функціональні характеристики міжчастиномовної морфологічної омонімії сучасної української омонімії. Автореф. дис. канд. філол. наук. К., 2007.
38. *Шкільник М. М.* Проблемний підхід до вивчення частин мови. К., 1986.
39. *Alexander L. C.* Longman English Grammar . Longman, 2004.
40. *Baldinger K.* Die Semasiologie: Versuch eines Überblicks. Berlin, 1957.
41. *Beaumont D.* English Grammar . К., 2000.
42. *Eastwood J.* Oxford Practice Grammar. Oxford University Press, 2002.
43. *Paul P.* Homonyms, Semantic Divergence and Valency // Lingua. 1982. Vol. 58. № 3-4. P. 291- 307.

**THE PROBLEMS OF LEXICAL-GRAMMATICAL HOMONYMY IN MODERN
UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE****Nataliya Hlibchuk, Ulyana Doboševych**

*Ivan Franko National University of Lviv,
Department of Ukrainian Language,
1/234, Universytets'ka Str., 79602 Lviv, Ukraine,
phone: (00380 322) 96 47 17*

In this article we have considered the phenomenon of lexical-grammatical homonymy in its theoretical, practical and methodical aspects. Moreover, the mechanism of formation of such words is studied here. The classification of lexical-grammatical homonyms according to the ways of their formation is given in this article as well. In addition, the words which appeared as a result of the morphological-syntactical way of derivation (conversion) are described. Lexical-grammatical homonyms which were derived through substantivation are also analyzed in this work.

Key words: lexical-grammatical homonymy, morphological-syntactical way of word-building, conversion, substantivation.

**ПРОБЛЕМЫ МЕЖЧАСТИРЕЧНОЙ ОМОНИМИИ
В СОВРЕМЕННОМ УКРАИНСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ****Наталія Глибчук, Ульяна Добосевич**

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
кафедра украинского языка,
ул. Университетская, 1/234, 79602, Львов, Украина,
тел.: (00380322) 96 47 17*

В статье в теоретическом, практическом и методическом аспектах рассмотрено явление межчастиречной омонимии, раскрыто механизм образования таких языковых единиц, представлено классификацию межчастиречных омонимов за путями возникновения, описано такие слова, которые появились в процессе морфолого-синтаксического способа (конверсии), проанализировано межчастиречные омонимы, которые возникли в результате субстантивации.

Ключевые слова: межчастиречная омонимия, морфолого-синтаксический способ словообразования, конверсия, субстантивация.

Стаття надійшла до редколегії 2. 11. 2009

Прийнята до друку 20. 01. 2010